

УДК 94 (477.82 – 162.3): 314.747 “1946-1947”

Ш 38

Світлана ШУЛЬГА

РЕЕМИГРАЦІЯ ВОЛИНСЬКИХ ЧЕХІВ НА БАТЬКІВЩИНУ (1946 – 1947 рр.)

Стаття присвячена одній із малодосліджених проблем – історії волинських чехів та обставин їх рееміграції на батьківщину у середині ХХ століття. Аналізуються формування законодавчої бази та особливості процесу переселення чехів на батьківщину у 1946 – 1947 рр. Наголошується на важливій ролі “Союзу волинських чехів” у їх розселенні та облаштуванні в Чехії.

Ключові слова: волинські чехи, рееміграція, оптація, “Союз волинських чехів”.

Національне питання є наріжним каменем внутрішньої політики сучасних держав. Справедливе його вирішення визначало долю цілих держав протягом останніх століть. На Волині національне питання відіграло важливу роль з огляду на політичні та соціально-економічні фактори її історії. Особливої актуальності набирає ця проблема з огляду на сучасний міжнародний статус України. Стосунки Чехії та України стають дедалі активнішими. Отже, вивчення невідомих сторінок спільної історії двох народів зробить контакти між ними більш тісними та олюдненими, допоможе виявити нові напрямки у спільній політичній, економічній та науковій діяльності.

Проблема національних меншин, зокрема колонізаційного руху чеського населення на землі Російської імперії, представлена у вітчизняній історіографії дослідженнями С.Макарчука [11], Ж.Ковби [9; 10], О.Песчаного [15], В.Попова [16], працями

© Шульга Світлана, 2004

чеських учених І. Гофмана [7], Я. Вациліка [19]. Історик-демограф М. Бугай коротко повідомляє про переселення волинських чехів із України в Чехословаччину [1; 2]. В. Сергійчук опублікував кілька документів на цю тему [17]. Повоєнна опіація громадян української, чеської та словацької національностей розглядається у статтях І. Вовканича та М. Гайдоша [4]. Вагомий внесок у дослідження процесу переселення українців у повоєнний час здійснив словацький дослідник І. Ванат [1; 2]. Історію чеських поселень у міжвоєнний період вивчає автор цієї статті.

Поряд із цим у даній проблемі залишаються питання, ще не досліджені або вивчені недостатньо. До таких, зокрема, належить проблема реєміграції волинських чехів на батьківщину та їх облаштування в Чехії. Метою даної статті є виявлення причин, які викликали реєміграційний рух чехів, визначення легітимних засад переселення та означення його етапів.

Країни Східної Європи у середині ХХ ст. переживали значні зміни не тільки у політичній, соціальній та економічній сферах. Важливими були і проблеми національного характеру. Зміни кордонів 1940 – 1950-х рр. у Європі призвели до небувалого загострення національного питання.

Характерною ознакою повоєнної Чехословаччини, що проголошувалася державою двох рівноправних народів – чехів та словаків, стали міграційні процеси іноетнічного населення. Перевага національного принципу над громадянським у державотворенні сформувала неправильну думку, що стабільними є тільки ті держави, які мають однорідний етнічний склад. Внаслідок цього твердження склалося переконання – для відновлення та збереження державно-демократичного устрою потрібно позбутися інонаціональних елементів шляхом переселення їх у країни материнських націй. Переселення німців започаткувало процеси міграції, зумовлені обміном інонаціональним населенням між Чехословаччиною і Радянським Союзом та Чехословаччиною й Угорщиною. Ця подія вплинула на повоєнний розвиток словацької, чеської та української меншин у Словаччині, Чехії та Україні.

У Чехословаччині становище національних меншин стало ключовою проблемою влади. Було розроблено кілька проектів, які передбачали різні варіанти виселення національних меншин з території країни, зокрема, відступ певної частини території, на якій вони проживали, плюс переселення такої ж кількості інонаціонального населення [19]. Останній варіант пізніше був застосований до української меншини у Словаччині.

Трансфер німців започаткував переселення народів. Щоб забезпечити високий рівень економічного розвитку прикордонних районів країни, які були заселені переважно німецьким населенням і належали до найбільш розвинених регіонів країни, необхідно було вжити рішучих заходів до прискореного їх заселення поселенцями із центральних частин країни та реемігрантами. Декретом президента республіки створювалися переселенські відомства у Празі і Братиславі, в компетенцію яких входили справи виселення німців і мадярів, переселення чехів і словаків із закордону та внутрішньої колонізації. Згодом міністерство закордонних справ розпочало переговори з урядами відповідних країн у справі укладення міждержавних угод про їх рееміграцію [19, 20].

Найчисленнішою чеською меншиною в зарубіжних країнах, яка виявила бажання повернутися на свою історичну батьківщину, стали чеські колоністи з Волині. Чехи-колоністи з'явилися на Волині ще у ХІХ ст. [18, 24 – 25]. Царський чиновник О.Воронін відмічав, що в Південно-Західному краї станом на 1871р. проживало 44064 іноземців (9050 сімей), а на Волині колоністи в цей час складали більше 2% населення [5, 11 – 12]. Після реформи 1861 р., особливо після придушення польського повстання 1863 р., на Волині значно подешевшала земля, оскільки репресії проти учасників повстання та економічні обмеження примусили їх продавати землю та знижувати на неї ціну [8, 12; 18, 25]. Протягом 1868 – 1870 рр. у губернію прибуло 946 чеських сімей, придбавши 17 577 десятин землі на суму 300 тис. крб. сріблом [5, 11 – 12]. Отже, економічна ситуація стала основним фактором оселення чехів на Волині.

10 червня 1870 р. імператор Олександр II підписав постанову Комітету міністрів "Про оселення чехів на Волині" [13, 1870]. Російський уряд проводив щодо чехів протекціоністську політику, розглядаючи їх як своєрідну перешкоду колонізації та покатоличенню краю [I; II, 120; III, 1, 71, 95; 18, 24]. Так чеські колоністи стали мешканцями Волині. За переписом 1897 р. на Волині проживало 27 670 чехів, що становило більше половини (55%) усіх чехів, які оселилися в Російській імперії [12, таб.]. За Ризьким договором 1921 р. західні повіти Волинської губернії увійшли до складу Польщі. За даними перепису населення 1921 р. на території Волинського воєводства Польщі проживало 25 405 осіб, а на території Радянської Волині (1926 р.) – 16 тис. осіб чеської національності [20, 12 –13]. Після 1939 р. територія Волинського воєводства увійшла до Волинської і Рівненської областей Української РСР.

Під час Другої світової війни 12 тис. волинських чехів, зокрема понад 420 жінок та дівчат вступили до лав 1-го Чехословацького армійського корпусу під командуванням Л.Свободи. Волинські чехи надали чеському корпусу і матеріальну допомогу [7, 28]. У своїх спогадах реемігранти яскраво описують прихід Червоної армії в чеські колонії Волині і перше їх знайомство із чеськими вояками. Такі спогади друкувалися в часописі Союзу чехів з Волині "Verna straz". Особливо відзначився чеський корпус при звільненні Чехословаччини. "Verna straz" на шпальтах номерів за 1949 – 1950 рр. друкувала багато спогадів чеських солдатів про їх участь у боях. Особливий героїзм проявили волинські чехи в боях за Дукленський перевал. На Дуклі загинуло близько тисячі чехів [22, 6].

Після демобілізації частина чехів повернулася до Радянського Союзу, інші залишилися в Чехословаччині. Саме ці волинські чехи і були розселені у північно-західних районах країни, звідкіля було депортоване німецьке населення. Вони звернулися до генерала Л.Свободи і президента Е.Бенеша з проханням сприяти переселенню їхніх родин із Волині на батьківщину. У новій історичній ситуації представники волинських добровольців

вбачали виняткову нагоду для здійснення рееміграції колоністів. Їх намір зустрів повне розуміння властей. Однак для реалізації цього плану було необхідно досягти згоди Радянського Союзу і закласти легітимну основу для такого переселення [6, 502].

Переговори з радянською стороною щодо переселення волинських чехів почались улітку 1945 р. у Москві з приводу підписання Договору про Закарпатську Україну. Відповідно до статті 2 Протоколу договору про Закарпатську Україну особам чеської, словацької, української та російської національностей двох сусідніх країв колишньої Чехословаччини – Закарпатської України і Словаччини надавалося право оптувати громадянство своїх матірних держав до 1 січня 1946 р. [4, додат. 1 – 1а; 6, 502] нагадаймо, що оптація – добровільний вибір громадянства СРСР українцями з ЧСР і громадянства ЧСР – чехами, словаками та представниками інших національностей, які мешкали на території СРСР.

Договір про Закарпатську Україну був першим реальним кроком на шляху до обміну населенням між обома країнами. Тому чехословацька делегація, зацікавлена в рееміграції колишніх чеських колоністів з України, 25 червня 1945 р. вручила віце-комісару закордонних справ СРСР А.Вишинському пам'ятну записку, в якій виклала умови їх переселення до Чехословаччини. Як випливає з відповіді НКЗС СРСР від 14 липня 1945 р., “справа переселення волинських чехів стала предметом вивчення відповідними радянськими органами” [4, 503].

Чехословацькі офіційні кола сподівались, що радянські власті так само, як і стосовно поляків Галичини і Волині, дозволять своїм громадянам чеської національності переселитись у чеське пограниччя, бо, як доводив чехословацький посол у Москві І.Горак, 50 тис. осіб для Радянського Союзу не має такого великого значення, як для Чехословаччини. Зважаючи економічну ситуацію у розорених війною областях України, віце-комісар НКЗС СРСР А.Вишинський зазначив: “дійсно, для Радянського Союзу в цілому тих 50 тис.чол. не має такого великого значення, однак має чимале значення для тих областей, з яких вони хочуть переселятися” [3, 70]. Адже людські втрати України під час

Другої світової війни становили 19.1% від загальної чисельності населення. Порівняно з 1941 р. населення західних областей, де проживали й волинські чехи, зменшилося на 29% [14, 17].

Саме тому не знайшла позитивного відгуку з боку радянських властей пропозиція чехословацького посла, щоб право оптації волинських чехів поширити на всіх чеських поселенців, які проживали в інших областях Радянського Союзу. Нарешті, 11 грудня 1945 р. чехословацьке посольство в Москві було повідомлене про рішення радянського уряду: “Уряд Союзу РСР... погоджується надати радянським громадянам чеської і словацької національностей, які проживають на території колишньої Волинської губернії, право оптувати чехословацьке громадянство і переселитися до Чехословаччини”. Особливо підкреслювалося, що перехід в інше громадянство повинен здійснюватися на підставі повної добровільності. Далі зазначалося, що радянський уряд вважає доцільним укласти відповідну угоду [4, 72; 6, 505].

Прага сприйняла з великим задоволенням рішення радянського уряду, почалися підготовчі роботи щодо прискореного повернення волинських одноплемінників до свого краю. Уряд уповноважив чехословацького посла в Москві І.Горака вести переговори з радянською стороною щодо підписання міждержавної угоди про оптацію і переселення, велися підготовчі роботи з розселення і господарського влаштування прибулих поселенців [4, 15 – 17; 6, 505 – 506]. До такої роботи був залучений і “Союз волинських чехів”.

Проте радянська сторона не поспішала з укладенням рееміграційної угоди. Під тиском постійних домагань волинських добровольців президент Е.Бенеш 23 березня 1946р. звернувся до Й.Сталіна з листом, у якому підкреслював, що він і генерал Свобода пообіцяли волинським чехам, які брали участь у визволенні Чехословаччини, надати можливість їм і їхнім родинам повернутися до народу, “мову якого вірно зберегли і за свободу якого воювали”. Вивчивши хід підготовчих робіт з укладення рееміграційної угоди між урядами обох країн,

Е. Бенеш просив Сталіна дати згоду і вказівку на її прискорене підписання і реалізацію [IV: 2, 181; 4, 510].

Підписання угоди відбулося в Москві 10 липня 1946 р. Угоду підписали за чехословацький уряд чехословацький посол д-р Ї. Горак, а за уряд СРСР – заступник Народного комісара закордонних справ С. Лозовський. Отже, угода започаткувала переселення волинських чехів до Чехословаччини і українців Словаччини до СРСР, законодавчо оформивши право оптації [4, 184; 6, 511].

Для реалізації Угоди було створено Змішану чехословацько-радянську комісію з центром у Москві. Головним уповноваженим уряду ЧСР на території Радянського Союзу з місцем перебування в Луцьку було призначено д-ра В. Шатаву, а його заступником – д-ра В. Мудру. Уповноважені чехословацького уряду відправилися у Дубно, Здолбунів, Луцьк, Рівне, Сенкевичівку, Шепетівку, Вербу й Житомир, де розпочали роботу по набору реемігрантів [IV; 19, 74].

2 лютого 1947 р. із Луцька виїхав перший ешелон волинських реемігрантів, а 9 травня 1947 р. – останній, сотий, який через 2 дні прибув до Чехословаччини. На тому закінчилася волинська акція, внаслідок якої 10 912 родин і 33 101 особа повернулися на свою історичну батьківщину, а на Волинь переселилася 2 841 українська родина з 12 401 особою з Чехословаччини [19, 62; 21, 11].

На Волині оптантів було розміщено в 7 районах Волинської та 9 південних районах Рівненської областей. Ці поселення були залишені чеськими селянами, які виїхали до Чехословаччини [V, 12, 50; 21, 11]. Чеські переселенці залишили в Україні прекрасні господарства з гарними, переважно мурованими, під бляхою і черепицею будинками, добротними господарськими будівлями, пишними садами та родючою землею. У Волинській області 673 родини чехів залишили 1 074 будинків, а у Рівненській – 3 848 будинків і садіб [VI, 2].

Життя волинських чехів на батьківщині не було безпроблемним, хоч уся акція переселення, на відміну від переселення чехословацьких українців, органами влади була всебічно продумана і організована. Однак не можна було

задовольнити економічних інтересів волинських переселенців, бо такої родючої землі і зразкових господарств, що залишилися на Волині, на новій батьківщині просто для всіх не вистачало. Тому довелося багатьох розселяти в гористих місцевостях Моравії і Сілезії та західній частині чеського пограниччя, до яких вони тяжко звикали. До того ж чеські переселенці з внутрішньої частини країни вважали прибулих волинських реемігрантів небажаним елементом, який створював загрозу їхнім матеріальним інтересам. Конфлікти виникали не тільки між новими поселенцями з внутрішньої частини країни та реемігрантами, але й між реемігрантами, які прибули з різних країн. Ідеалізовані уявлення про отчий край розходилися з реальною дійсністю повосенної Чехословаччини. Для ілюстрації ворожнечі між чеськими реемігрантами з Югославії і Волині Я.Вацилік наводить приклади з двох сусідніх сіл Їржіце (югославські чехи) та Дамніце (волинські чехи), які билися і навіть загрожували зброєю [19, 112]. Проте невдоволення своїм економічним становищем вони компенсували пріоритетом демократичного устрою своєї нової батьківщини: свободою слова, особистою безпекою, спокоєм і порядком, а також соціальним забезпеченням з боку держави.

Питання соціальної і культурної інтеграції волинських реемігрантів у нове чехословацьке середовище було одним із основних програмних завдань громадського об'єднання "Союзу чехів із Волині" та його друкованого органу "Verna straz". Центральна й обласна преса окремих партій брала реемігрантів під захист, знайомила з проблемами їх соціальної адаптації широку громадськість країни. Керівні діячі державних установ і громадських об'єднань допомагали „Союзові чехів із Волині" в організації різних культурних починань, які допомагали реемігрантам пристосуватися до нових умов життя і праці в отчому краї, зживатися з новим середовищем, засвоювати культуру і побут своєї нової вітчизни. У цьому плані була спрямована і діяльність окремих церков, передовсім православної і католицької, які намагалися здобути прихильність волинських переселенців і залучити їх до церковних громад.

Отже, рееміграція чеського населення Волині у 1946 – 1947 рр. була проведена в межах так званої волинської акції. Законодавчою базою для переселення чехів стала низка рішень радянського та чехословацького урядів, на основі яких чеські родини отримали право оптувати чеське громадянство і переселитися до Чехії. Важливу роль у процесі рееміграції відіграв “Союз чехів з Волині”. На Україні залишилися анклавні чеського населення в Житомирській, Волинській, Львівській областях, населенню яких була надана можливість виїхати до Чехії у 90-х рр. ХХ ст.

Перспективним для наступних досліджень даної проблеми є питання соціальної і культурної інтеграції колишніх чеських колоністів на історичній батьківщині.

I. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 128.

II. ЦДІАК – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 58.

III. ЦДІАК – Ф. 442. – Оп. 317. – Спр. 92.

IV. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3059.

V. ЦДАВОУ – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 38.

VI. ЦДАВОУ – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 42.

1. Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30 – 40-х годах // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 175 – 224.

2. Бугай М.Ф. Депортація населення України в 30-ті роки // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 20 – 26.

3. Ванат І. Повоєнне переселення народів // Дукля. – 1995. – № 2. – С. 70 – 78.

4. Ванат І. Волинська акція. – Пряшів: СГІВ, 2001. – 217 с.

5. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – Б. м., б. г. – 65 с.

6. Вовканич І. І., Гайдош М. Оптація громадян між ЧСР і СРСР (Україною) в 1945 – 1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині // Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник. – К.: Інститут історії України. НАН України. 1998. – С. 500 – 517.

7. Гофман Іржі. Чехи на Волині, Основні відомості. – Прага: VEGA, 1998. – 23 с.

8. Громачевский С.Г. Ограничительные законы по землевладению в западном крае. – СПб.: Б.и., 1904. – 173 с.

9. Ковба Ж. М. Побут і культура чеських переселенців на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Українське слов'янознавство. – Львів, 1972. – Вип.4. – С. 146 – 149.

10. Ковба Ж. М. Господарства чеських переселенців на Волині в кінці XIX – на початку XX ст. // Українське слов'янознавство. – Львів, 1972. – Вип.6. – С. 127 – 134.

11. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов: Вища школа, 1983. – 255 с.

12. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Под ред. Н.А.Тройницкого. – Т. 2. – СПб.: Б.и., 1905. – Таб. XII. – 417 с.

13. Полное собрание законов Российской империи. Собр.2. – Т.45. Отд.3-е, 1870. – СПб.: Б.и., 1874. – 402 с.

14. Перковський А.А., Пирожков В. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – №2. – С.15 – 25.

15. Песчаній О. Волинські чехи // Пам'ятки України. – 1993. – Ч. 1–6. – С. 15 – 16.

16. Попов В. Чеські переселенці на правобережній Україні (60 – 70-і рр. XIX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1992. – Вип. 2. – С. 16 – 22.

17. Сергійчук В. Трагедія українців з Чехословаччини // Вісті з України. – 1993. – № 22. – С. 9 – 11.

18. Шульга С.А. Політика Російського уряду щодо чеських емігрантів у 70–90-х рр. XIX ст. // Збірник навчально-методичних і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1997. – Вип. 2. – С. 24 – 28.

19. Vacylik J. Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945 – 1950. – Brno: VEGA, 1993. – 187 s.

20. Historická mapa českého osídlení na Volyni. – Praha: Nakladatelství Volyn, 1995. – 24 s., mapa.

21. Verna straz. – 1950. – 20 ledna.

22. Verna straz. – 1950. – 1 prosince.

Светлана Шульга. Реэмиграция волыньских чехов на родину (1946 – 1947 гг.). Статья посвящена одной из малоисследованных проблем – истории волыньских чехов и обстоятельств их реэмиграции на родину в середине XX ст. Анализируется формирование законодательной базы и особенности процесса переселения чехов на родину в 1946 – 1947 гг. Отмечается важная роль “Союза волыньских чехов” в их расселении и обустройстве в Чехии.

Ключевые слова: волыньские чехи, реэмиграция, оптация, “Союз волыньских чехов”.

Svitlana Shulha. Remigration of Volyn Czechs to their Motherland in 1946-1947. The article deals with the problems of the history of Volyn Czechs and the conditions under which they re-emigrated to their Motherland in 1946-1947. The author analyses the formation of the legal basis and the peculiarities of their migration to the parent land in 1946-1947, concentrating attention on the role of “Volyn Czechs Union” in the process of their settlement in Czechia.

Key words: Volyn Czechs, remigration, “Volyn” Czechs Union”.

УДК 261.7:322

Ш 35

Леонід ШВЕЦЬ

**ВПЛИВ РЕЛІГІЙНИХ РИТУАЛІВ
НА ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ РАДЯНСЬКОЇ
ОБРЯДОВОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР
(кінець 1950 – початок 1960-х рр.)**

У статті показано заходи владних структур з викорінення релігійних вірувань серед радянських громадян шляхом поширення нових цивільних обрядів. На основі архівних матеріалів досліджується вплив релігійних ритуалів при впровадженні радянських свят та церемоній в Українській РСР під час атеїстичної кампанії 1950 – 1960-х рр.

Ключові слова: антирелігійна кампанія, атеїстична пропаганда, держава, релігійна обрядовість, церква.

Ідея запровадження нових радянських свят та обрядів набула поширення на межі 1950–1960-х рр. На думку партійних ідеологів, головним призначенням таких урочистостей мало стати уславлення існуючого державного ладу, пропаганда комуністичних ідеалів, ідеологічне забезпечення господарських планів.

Радянська обрядовість упродовж тривалого часу мала сприяти знищенню залишків традиційної народної обрядовості. Остання, за оцінкою тогочасних компартійних функціонерів, була проявом релігійних забобонів та пережитків експлуататорського суспільства, а тому заважала соціалістичному і комуністичному будівництву, вихованню радянської людини [3, 131].

Початок впровадження нових обрядів збігся у часі із широкомасштабною антирелігійною кампанією, яку розпочала